

Asustus- ja maastikuarheoloogia Eestis

Valter Lang

Sissejuhatus

Käesolevas artiklis käsitletakse seda suunda arheoloogias, mis seab esiplaanile muistse asustuse uurimise. Ühelt poolt sisaldab vaadeldav suund küsimusi asustusüksuste, asustuskeskuste, asustuspiirkondade, asustusvõrgu, asustushierarhia jms olemusest läbi aegade; teiselt poolt käsitleb see asustuse seoseid ümbritseva looduskeskkonnaga, erinevate maastikuliste valdkondadega, maastiku kasutamist sotsiaalses ja majanduslikus käitumises, st – üldisemas plaanis – inimese ja looduse vastastikuseid suhteid ja mõjutusi. Neid nähtusi uurivaid arheoloogiasuundi nimetatakse eri maades erinevalt, peamiselt on kasutusel terminid “asustusarheoloogia” ja “maastikuarheoloogia”. Näiline erinevus seisneb siin selles, et esimene seab esiplaanile asustuse kui sellise, teine aga inimese seose maastikuga. Sisuline erinevus nende mõistete vahel on aga tänapäeval enam-vähem olematu ning sõltub pigem kohalikust uurimistraditsioonist kui teoreetilisest tagapõhjast või uurimisobjektide ringist (vrd nt vastavaid suundi Saksamaal ja Suurbritannias). See on ka üsna mõistetav, kuivõrd ei muistset ega praegustki asustust ei ole võimalik käsitleda lahus ümbritsevatest maastikest, mis on seda mõjutanud ja mida inimene ise on mõjutanud oma sotsiaalse ja majandusliku käitumisega. Eestis on kõnealust suunda viimase kümmekonna aasta jooksul kutsutud asustusarheoloogiaks, kusjuures arusaamine sellest sarnaneb suurel määral Skandinaavias (eriti Rootsis) kasutatuga, mis ühendab endas nii saksa kui ka briti traditsioone.

Muinasasustuse uurimise algus

Kuigi teadlikult hakati Eestis asustus- ja maastikuarheoloogiaga tegelema alles 1990. aastatel, on muistne asustus ning selle muutumine läbi aastatuhandete olnud kahtlemata sedavõrd oluliseks teemaks, et vajas käsitlemist juba üsna varakult. Mingist asustuse analüüsist ei saa rääkida küll veel 19. sajandi teise poole arheoloogide (Constantin Grewingk ja Richard Hausmann) töodes – selleks teati veel liiga vähe muistiseid, ehk teisisõnu, puudus põhjalik ja usaldusväärne andmebaas arheoloogilistest leiukohtadest. Seda hakati looma alles sama sajandi lõpul, kui Jaan Jung oma korrespondentide võrgu kaudu kogus kokku andmed esiajalooliste muististe ja üksikleidude kohta üle kogu Eesti. 1920. aastatel viidi läbi veel teinegi muististe registreerimine – sel korral tegid seda arheoloogiat õppivad üliõpilased professor Aarne Michaël Tallgreni juhtimisel. Töö käigus kontrolliti kriitiliselt varasemat informatsiooni ja täiendati Jungi nimekirju oluliselt uute teadetega. Alles nüüd muutus muinasasustuse teaduslik analüüs võimalikuks.

Loodud andmebaasi võimalusi kasutas kõigepealt ära Tallgren ise oma põhjalikus üldkäsitluses Eesti esiajaloo kohta (Tallgren 1922c; 1925). Iga perioodi kohta koostati muististe ja leidude levikukaardid, mille põhjal analüüsiti asustuses toimunud muutusi. Seejuures ei piiratud üksnes üldise kirjeldusega kogu Eesti mastaabis, vaid asustuse levikut analüüsiti ka väiksemates piirkondades, kus sai paremini arvestada looduskeskkonna iseärasusi ning eriaegse asustusvõrgu seost nendega. Vastavuses tollase positivistliku teadusmetodoloogiaga võrdsustati asustuse levik üks-üheselt muististe levikuga; kus muistised puudusid, seal ei usutud ka vastavaaegse asustuse olemasolu.¹ Asustuse paiknemine arvati olevat otseses sõltuvuses ühiskonna majandusviisist (asustuse majanduslik determineeritus) ning seega geograafiliste tingimuste olemasolust üheks või teiseks majandustegevuseks (geograafiline determineeritus). Et uurida mõne perioodi asustust, tuli kõigepealt teada tolle ajastu majandusviisi, viimane selgus aga omakorda asustuse, st muististe paiknemisest ja materiaalse kultuuri iseloomust. Et asustuse levik arvati olevat sõltunud teatud geograafiliste tingimuste olemasolust, siis tuli põhjalikult tunda paleogeograafiat e looduskeskkonna muutumist läbi aegade (vt lähemalt: Lang 2000a, 21 jj).

Nimetatud mõttekäigu põhjal kujundati seisukohad asustuse leviku iseärasustest erinevatel aegadel. Samast mõttekäigust või skeemist hoidsid kinni ka kõik järgmised uurijad, kes ühel või teisel määral asustust analüüsisid, mistõttu Tallgreni tööd võib vaadelda asustuse uurimise algusena Eestis. Tallgreni üks põhijäreldusi oli, et kui kiviaja (püügimajanduslik) asustus koondus veekogude lähedusse, siis rooma rauaajaks oli see nihkunud suurematest veekogudest eemale – sinna, kus leidis rohkesti põlluharimiseks sobivaid muldi. See viimane järeldus tugines muidugi kivikalmete levikule tänapäevastel põllumaadel või nende läheduses. Hiljem on Tallgreni kirjeldatud asustuspilti kõikide perioodide osas tublisti täiendatud, vastavalt leidude lisandumisele, kuid see põhijäreldus – samuti nagu üldine uurimismetoodika – jäi püsima pikkadeks aastakümneteks (nt Moora 1932; 1938a; EA I, 1935; EA I, 1955).

Järgnevatel aastatel muutus ülevaate andmine asustusest ja selle dünaamikast peaaegu et kohustuslikuks osaks igale vähegi ulatuslikumale uurimusele, kui see just ei käsitlenud pelgalt mõnda muud kitsamat teematikat (nt esemetüpoloogia vms). Spetsiaalseid, üksnes asustuse uurimisele pühendatud töid ilmus siiski väga vähe; nimetada saab Richard Indreko käsitlust looduse ja maastike määravast osast kiviaja asustuse kujunemisel ja eriti üleminekul viljelusmajandusele (1934) ning Tanel Moora analüüsi asustuse leviku iseärasustest seoses erinevate maastikuliste valdkondadega Kesk-Eestis (1966). Seda viimast käsitlust iseloomustab küll varasemaga sarnane metoodika asustatud kohtade väljaselgitamisel, ometi jõutakse selles asustuse, majanduse, maastikuliste (sh mullastikuliste) iseärasuste ja inimese poolt looduskeskkonnale avaldatud mõju mõistmisel märksa kaugemale (vt allpool). Mõlema analüüsi puhul on eriti tuntav arusaam muinasasustuse majanduslikust ja geograafilisest determineeritusest.

Põhimõtteliselt samasugune positivistlik käsitlusviis iseloomustas meie asustusarheoloogilisi uurimusi kuni 1990. aastateni. Samas ei saa öelda, nagu poleks selle metodoloogia raames jõutud aja jooksul järjest paremale arusaamisele muistse asustuse leviku seaduspärasustest ja kronoloogiast. Eriti just koostöös mitmete loodusteadustega, nagu geoloogia, mullateadus, botaanika, paleoökoloogia, loodusgeograafia jt, selgitati välja erinevate maastikuvaldkondade sobivus ja võimalused erinevate majandusviiside viljelemiseks. Nii näiteks jõuti veendumusele, et tänapäevaseks põlluharimiseks sobimatud õhukesed loopealsed alad Põhja- ja Lääne-Eestis² olid aastatuhandeid tagasi kõige paremad ja soodsamad algeliseks karjakasvatuseks ja maaharimiseks: sealsed mullad olid küll õhukesed, kuid huumuserikkad ja viljakad ning samas juba algselt hõreda või puuduliku metsakattega. Ja kuna just loopealsetele koondusid hilispronksiaja ja rauaaja alguse kivikirstkalmed, võimaldas see Vello Lõugasel (1970a) teha järelduse viljelusmajanduse muutumisest

¹ Teine levinud viis muististe puudumise seletamiseks oli vihje vastava piirkonna või perioodi vähesele arheoloogilisele uuritusele.

² Loopealsed on võrreldavad *alvar*-tüüpi maastikega Rootsis (eriti Ojamaal ja Ölandil).

peamiseks elatusallikaks mitmeid sajandeid varem, kui arvati seni. Seetõttu oli ka täiesti ootuspärane, et fossiilseid põlde hakati leidma just loopealsetel.³

Maastiku kontseptsioon ja arheoloogia

Eesti geograafiasse jõudis maastiku mõiste 1920. aastate algul Soomest pärit Tartu Ülikooli esimese geograafiaprofessori Johannes Gabriel Granö (1882–1956) tööde kaudu (Peil *et al.* 2005). Maastik oli tema järgi teatav maapinna osa, regionaalne üksus, mille elementideks on pinnavormid, veestik, taimkate ja inimasustus (Granö 1922). Tema poolt välja toodud seitse suuremat valdkonda eristusid kõigi nimetatud nelja elemendi poolest, väiksemad ja selgemalt piiritletavad (kokku 22) aga kas kolme või kahe elemendi alusel. Selle skeemi järgi eritletud Eesti maastikuliigestuse põhiskeem on püsinud põhimõtteliselt tänaseni, seda on ainult täiendatud ja täpsustatud (enne Teist maailmasõda nt Tammekann 1933; Pärna 1940). Püsinud on ka paljud Granö poolt antud maastikutüüpide nimed, nagu nt Soomaa, Lahemaa, Vooremaa, Palumaa jt (vt Kurs 2001, 10 j). Granö eristas inimest ümbritsevas keskkonnas kahte ulatust: lähikeskkonda e miljööd (ala, kus inimene liigub) ja kaugkeskkonda e maastikku. Viimane algab inimesest saja-paarisaja meetri kauguselt ja lõpeb vaate- e silmapiiril; see võib olla avaram (avamaastik) või piiratum (sulgmaastik) ja koosneb nii looduslikust kui ka tehiskultuurist (nt inimasumid) ainesest (Granö 1924).

Tagantjärele hinnates on raske mõista, miks Granö loodud maastikuteaduse (nn puhta maateaduse) mõjud ei ulatunud tollasesse arheoloogiasse, seda enam, et näiteks teist kinnismuististe registreerimist läbi viinud arheoloogiaüliõpilased töötasid kihelkondades tihti koos geograafiaüliõpilastega (vt Kurs 2001, 8). Pealegi tuli Granö arvates uurimistööd läbi viia n-ö interdistsiplinaarselt: geograafia pidi uurima maastikke (e kaugkeskkonda), sotsioloogia (vaimset) miljööd ning ajalugu (sh arheoloogia) nende mõlema muutusi läbi aegade. Niipalju, kui sõna “maastik” eesti arheoloogias tollal üldse kasutati (nt Indreko 1934), esines see vaid üldise looduskeskkonna tähenduses. Inimese seost looduskeskkonnaga käsitleti põhiliselt tasemel, kas viimane võimaldas/soodustas anastavat või viljelevat majandust või kas see üldse võimaldas inimasustust.

Olukord hakkas muutuma 1960. aastatel. Oluliseks tähiseks tuleb siinkohal pidada Harri ja Aliise Moora ühisartiklit ajaloolis-kultuurilistest valdkondadest Baltikumis (Moora & Moora 1960). Metodoloogiliselt lähtus see uurimus tollal nõukogude etnograafias harrastatud suunast käsitleda tohutute alade etnograafilist materjali ajalooliselt kujunenud kultuurivaldkondade kaupa. Mainitud autorid lisisid Baltikumi kui ühe sellise valdkonna detailsemaks uurimiseks ka geograafilise keskkonna kohalikud iseärasused ning arheoloogilise ainekogu. Eristati kolm maastikuliselt erinevat regiooni: (1) rannikuvöönd – iseloomulikud nähtused olid meri, merevete poolt varasemal aegadel läbiuhetud, vähene ja väheviljakas põllumaa ning pehme, mereline kliima; (2) keskosa – võrdlemisi suures ulatuses esinev moreeni alusel tekkinud suhteliselt viljakas maapind ja (3) idaosas – põllumaade suhteliselt suur killustatus paljude soode, lõuna pool ka tugevasti liigestatud reljeefi tõttu ning veekogude ja metsade rohkus. Järgnevalt analüüsiti asustuse, majanduse, kultuuri ja ühiskondliku korralduse kujunemist ja arengut nendes maastikulistes valdkondades, alates neoliitikumist kuni kaasajani välja. Tõsi küll, selles analüüsis taandub asustuse ja maastike seos tihti tagaplaanile ning põhitähelepanu langeb ikka (materiaalse) kultuuri rajoneerimisele ning etniliste suhete selgitamisele. Ometi oli astunud oluline samm arheoloogilise (ja etnograafilise) materjali tihedamal seostamisel maastikuliste valdkondadega.

³ Kuna Lõugas dateeris suurema osa meie kivikirstkalmetest ja põllujäänustest hilisesse eelrooma rauaaega, siis arvati ka see üleminek viljelusmajandusele olevat aset leidnud just samal ajajärgul. Hilisem uurimus näitas, et kivikirstkalmed on märksa vanemad; samuti on leitud põlde, mis rajati juba üleminekul nooremale pronksiajale – järelikult saab ka mainitud protsessi viljelusmajanduse arengus ainuüksi nende muististe põhjal dateerida ligi tuhat aastat varasemaks (vt Lang 1995a).

Järgnevalt on oluline märkida, et noil aastatel arenes edasi ja täienes tublisti ka Eesti maastike loodusgeograafiline uurimine, kus maastikutüüpide ja -valdkondade eritlemisel püüti pinnareljeefi iseärasusi paremini ühitada mullastiku ja taimestiku areaalidega (Lillema 1958; Varep 1964; Laasimer 1965). Ja kuigi inimese ja kultuuri määravat osa maastike kujunemisel püüti nõukogude ajal tublisti vähendada (vt Peil *et al.* 2005), võimaldasid saadud tulemused maastikulisi valdkondi märksa tihedamalt seostada asustuse leviku iseärasustega nii kaasajal kui ka ajaloolises perspektiivis. Parimaks tulemuseks selles töös ongi ülalmainitud T. Moora artikkel (1966), kus uurimisel Keskk-Eestis jälgitakse vanema rauaaja asutuse ja põllumajanduse arenemist eraldi neljas maastikuvaldkonnas: Kõrvemaal, Väikevooremaal, süda-Järvemaal (Järva tasandikul) ja Pandiveremaal. Mainitud tööd võib pidada kaasaegse asustusarheoloogia ettekuulutajaks Eestis, kuid paraku ei mindud tollal selles suunas kaugemale. Viimane tuleb ilmekalt esile Eesti põllumajandusmaastiku ajaloo, olevikule ja tulevikule pühendatud kogumikus (Aasalo 1980), kus väga üksikasjalikule maastikuvaldkondade kirjeldusele järgnenud arheoloogilises ülevaates keskendutakse küll põllumajanduse arengule, kuid mitte enam kuigivõrd selle arengu seoste erinevate maastikega.⁴ Kultuurmaastike inimgeograafiline aspekt tollal Eesti arheoloogiasse veel mainimisväärselt ei jõudnud.

Kaasaegse asustusarheoloogia väljakujunemine

1970. aastate algul hakati Eestis läbi viima kolmandat kinnismuististe registreerimist, kusjuures seda teostasid erialase ettevalmistusega arheoloogid. Töö on andnud märkimisväärselt suurel hulgal uusi andmeid seni teadmata muististe kohta, millel on olnud oluline roll asustusarheoloogia edasisele arengule Eestis.

Samas hakkas 1980. aastatest alates Eesti esiajaloo senisele uurimisele perioodide kaupa lisanduma ka teistsuguseid käsitlusviise. Üheks selliseks uudseks teemaasetuseks kujunes mikrorajoonide asustusarheoloogiline uurimine läbi pikkade esiajalooliste perioodide. Sellega seoses on oluline märkida kolme projekti (vt Lang, käesolev kogumik, b). Esimene neist keskendus Kirde-Eestis Pada jõe piirkonna uurimisele, kuid selle tulemusi ei ole veel üksikasjalikult analüüsitud (vt siiski: Tamla 1996). Teine projekt keskendus Pirta jõe alamjooksu piirkonna maaviljelusliku asustuse uurimisele alates pronksiajast kuni muinasaja lõpuni (Lang 1987a; 1996). Kolmas, alles 1990ndate algul käivitunud projekt oli seotud viljelusmajandusliku asustuse kujunemise ja arengu uurimisega Lääne-Virumaal, Vihasoo ja Palmse vahelises piirkonnas (Lang 2000a; 2003). Suund mikrorajoonide süvendatud tundmaõppimise kaudu jõuda lähemale üldiste arengute mõistmisele on jätkunud tänapäevani (nt Mägi 1999b; 2001; Rõuge, 2001; Kiristaja 2003; Aun 2003b).

Teine suund, millest kujunes olulist abi asustusarheoloogilisele uurimistööle 1990. aastatel, oli arheoloogide senisest tihedam ja koordineeritum koostöö loodusteadustega (sh eriti paleoökoloogidega) rahvusvahelise koostöövõrgu PACT raamides (vt Konsa, käesolev kogumik; Kriiska & Lõugas, käesolev kogumik). Mitmes arheoloogidele huvipakkavas asustuspiirkonnas koostatud õietolmudiagrammid andsid oluliselt uut informatsiooni asustuse kujunemise, viljelusmajanduse arengu ja keskkonnale avaldatud inimõju dünaamika kohta. Muuhulgas selgus tõsiasi, et inimesed on elanud ja loodusele oma tegevusega mõju avaldanud ka paljudes sellistes piirkondades, kus puudusid vastavaaegsed registreeritud muistised. Noil aastatel läbi viidud paleoökoloogilistest uuringutest on olulisemad Maardu, Kahala, Ala-Pika ja Hinojärve ümbruses, samuti Saaremaal ja mitmel pool mujalgi tehtud tööd. Tulemused avaldati kolmes kogumikus (PACT 37, 51 ja 57), samuti paljudes teistes väljaannetes.

⁴ Siiski tuleb siinkohal meenutada mõningaid teisi, osalt juba ülalmainitud töid, kus muinasasustuse leviku iseärasusi seletatakse just maastikuliste eripäradega; need uuringud keskendusid peamiselt siiski vaid Põhja- ja Lääne-Eesti loopealsete alade hõivamisele ja kasutamisele varasel metalliajal (vt Lõugas 1970a; Moora 1972).

Peab siiski märkima, et alguses, 1980. aastatel, ei väljunud ka mainitud mikrorajoonide uurimised kuigivõrd senise metodoloogia raamidest. Muistset asustust käsitleti endiselt üldises ja abstraktses võtmes, ranges vastavuses muististe levikuga. Millised olid asustusüksused nende muististe taga, millised olid sotsiaalsed, majanduslikud jms suhted-seosed nende asustusüksuste vahel ning kuidas need kujunesid ja arenesid, millised olid seosed eriaegsete asustusvõrkude ja kultuurmaastiku arenguetappide vahel, milline oli ühiskonna sotsiaalne struktuur ja territoriaalne käitumine – seesuguseid küsimusi veel esitada ei osatud. Tõsi küll, nii mõnigi nendest küsimustest oli “ametliku arheoloogia” poolt ära vastatud, n-ö ette antud. Näiteks “teati”, et pronksi- ja vanemal rauaajal elati isajärgse sugukondliku korra tingimustes ja tavaliselt patriarhaalsete suurperedena, seejärel need suurpered lagunesid väikeperedeks ning tekkisid territoriaalsed kogukonnad (vt nt EA I, 1955, 38, 44 jj; Lõugas 1980, 61; Jaanits *et al.* 1982, 159 jj, 200 jj).

Tänapäevasest asustusarheoloogiast Eestis võib hakata rääkima sellest hetkest, mil esimeste konkreetsete arvutuste põhjal õnnestus välja selgitada, et pronksi- ja vanema rauaaja kivikalmetesse matnud kollektiivid ei olnud suuremad tavalisest tuumikperest, et isegi nendest peredest ei maetud alguses kõiki liikmeid kivikalmetesse ja et suur osa peredest ei ehitanud ilmselt üldse seesuguseid monumentaalseid kalmerajatisi (Lang 1987a; 1995a; Lang & Ligi 1991). Need olid järeldused, mis – nagu öeldud – kasvasid välja arheoloogilisest materjalist endast, mitte tollal valitsenud marksistlikust ühiskondlik-majanduslike formatsioonide teooriast. Siit peale oli tee lahti kogu asustusloolise materjali (sh eriti talu ja küla vahekorra ning külade kujunemisprotsessi) ümbermõtestamisele, seda enam, et seoses nõukogude impeeriumi kokkuvarisemisega kadus möödanikku ka ideoloogiline kontroll teaduse sisu üle ning avanesid piirid suhtluseks välismaailmaga.

Teoreetilises plaanis kujunes järgneva asustusarheoloogilise uurimistöö läbiviimisel oluliseks kõnealuse distsipliini sisuline määratlus, mis lähtus 1990. alguses Skandinaaviale iseloomulikust asustusarheoloogiast (*bebyggelsearkeologi*) ja Suurbritannias viljeletud maastikuarheoloogiast (*landscape archaeology*). Vastavalt sellele pidi asustusarheoloogia uurima muistse asustuse tekkimist ja arengut (tavaliselt) pikaajalises perspektiivis ja kogu oma mitmekülgsuses: sealhulgas asustusüksuste suurus, ajalist varieeruvust ja geograafilist levikut, asustuspiirkondade valikut, inimühiskonna ja looduskeskkonna vastastikust mõju, kultuurmaastiku loomist, kujundamist ja ümberkujundamist, maahõivet ja maakasutussüsteeme, ühiskonna sotsiaalset struktuuri koos omandisuhete ja territoriaalse käitumisega – ning seda kõike vastastikusel seoses ja mõjutuses (Lang 1996, 348). Maastiku mõiste oli selles käsitlusviisis tõusnud olulisele kohale, seda ühelt poolt loodusgeograafilisest aspektist (asustuse arengut vaadeldi seoses erinevate maastikuliste valdkondadega), teiselt poolt aga ühiskonnageograafilises tähenduses (kultuurmaastiku kujundamine ja selle seosed sotsiaalsete protsessidega).

Esmane asustusarheoloogiline uurimistöö keskendus Põhja-Eesti rannikupiirkonda, kus puutusid kokku kolm erinevat maastikulist valdkonda. Uurimistöö viidi läbi mudeli põhimõttel: detailuuringuid sooritati vaid väikestes mikrorajoonides, mille tulemusi püüti seejärel kontrollida ja kasutada laiemate regioonide juures (Lang 1996; 2000a). Erilist tähelepanu pöörati sealjuures kultuurmaastikule: selle loomisele, erinevatele kihistustele ja nende omavahelistele seostele; kultuurmaastiku loomise ja ümberkujundamise senise majandusliku determineerituse kõrval tõsteti fookusesse ka sotsiaalsed, sümboolsed ja religioossed aspektid (vt ka Lang 1999a). Asustuse leviku puhul jõuti ühtlasi arusaamisele, et see pidi omal ajal olema märksa laiem, kui pelgalt muististe (eriti monumentaalsete kivikalmete) paiknemine seda tänapäeval näitab (Lang 1996, 346 jj; 2000a, 22 j). Oluliselt uudset teavet nii põllumajandusliku ruumi kasutamise kui ka omandisuhete kohta saadi muistsete maakasutussüsteemide avastamise ja uurimisega (Lang 1994a-b; 1995b-c). Hilisemad aastad on Põhja-Eesti asustus- ja maastiku-uurimisse lisandanud ka fenomenoloogilise käsitlusviisi, millega püütakse jõuda lähemale sellele, kuidas muistised inimesed ise mõtestasid neid ümbritsevat maastikku, kuidas nad seostasid end sealsete kohtade ja muististega, sh sellise olulise maastikuelemendiga nagu jõed (Vedru 2002; 2004).

Samaaegselt uuringutega Põhja-Eestis on tähelepanuväärseid uusi tulemusi saadud ka Lääne-Eesti ja saarte varase asustusloo uurimisel. Kõigepealt tuleb mainida Aivar Kriiska

pikaajalist tööd kiviaja asustuse uurimisel meie läänerrannikul ja saartel, millega on välja selgitatud nii selle piirkonna esmase asustamise käik kui ka kiviaja asustusvõrgu iseloom ja selle muutumine läbi aegade, eriti üleminekul püügimajanduselt viljelevale majandusele (Kriiska 2001c; 2002b; 2003a-b). Eriti oluliseks tuleb pidada katset kindlaks määrata rannajoone liikumisi läbi aegade, mis võimaldab täpsemalt dateerida vähese leiuainesega rannaasulaid (Jussila & Kriiska 2004). Muinasaja lõpusajandite osas on olulisel kohal Marika Mägi uurimistöö asustuskeskuste ja -piirkondade kohta Saaremaal, millega on jõutud uuele arusaamisele võimuhete kontinuiteedist üleminekul muinasajalt keskajale (Mägi 1999b; 2001; 2002b). Keskaja maa- ja linnaasustuse vastastikuseid seoseid Lääne-Eesti mandriosas on analüüsinud Anton Pärn (1999; 2004d). Lääne-Eesti ja saartega on seotud ka täiesti uued aspektid Eesti asustusrheoloogias – merenduslik kultuurmaastik (Ilves 2002; 2004) ning muistsed sadamakohad asustusvõrgu tähtsa komponendina rannikul (Mägi 2004a).

2000. aastate algul käivitus projekt muistse Lõuna-Harjumaa asustusrheoloogiliseks uurimiseks. Selle üheks eesmärgiks oli lähemalt tundma õppida viikingi- ja hilisrauaaegse asustuskeskuse kujunemist ja olemust Keavas, selle seoseid ümbritsevate asustuspiirkondade ja looduskeskkonnaga (Lang & Konsa 2004). Projekti teine eesmärk sidus arheoloogia ajaloo: Lõuna-Harjumaa arheoloogilise materjali võrdlus 13. ja 14.–16. sajandi kirjalike allikatega pakkus võimalust territoriaalsete organisatsioonide uurimiseks. Nendeks organisatsioonideks olid küladest ja üksiktaludest koosnevad rühmad, mis sarnanesid oma suuruse ja geograafilise paiknemise poolest keskaegsete maksupiirkondade e vakustega; vakuste rühmitumine muistsete linnamägede ümber andis aga tunnistust kunagiste linnusepiirkondade olemasolust ja toimemehhanismist (Lang 2002).

Asustusrheoloogiline uurimistöö on hoogu sisse saamas ka mujal Eesti sisemaal. Viimastel aastatel on süstemaatilise väliuurimistööga välja selgitatud rohkesti mesoliitilisi asulakohti Edela-Eestis, millega selle piirkonna varaseim asustuslugu on tunduvalt täienenud (Kriiska *et al.* 2004a-b). Hiliskiviaja ja vanema pronksiaja juhuleidude (peamiselt kivikirveste) leviku uus analüüs on andnud täiendavaid andmeid olulise asustusnihe kohta siirdumisel püügimajanduselt viljelusmajandusele Lõuna-Eestis; muuhulgas leidis taas kord kinnitust, et sealsed kõrgustikud asustati juba selle esimese maahõive käigus ja mitte vanemal rauaajal, nagu arvati seni (Johanson 2005). Keskaegse asustuse paiknemise, struktuuri ning küla-, mõisa- ja linnaasustuse ja vastavate kultuuriseoste kohta Lõuna-Eestis on märkimisväärselt uusi tulemusi andnud Heiki Valgu pikaajaline uurimistöö külakalmete alal (nt Valk 2001a). Valminud on esimene terviklik ülevaade Lõuna-Eesti ühe kõrgustikuala – Karula – asustuse tekkimisest ja arengust läbi kogu muinasaja (Konsa 2005). Muinasaja ja ajaloolise aja asustusloo uurimisel Lõuna-Eestis on arheoloogidel kujunenud tihe koostöö ka folkloristide (muististe ja kohapärimuse seosed) ja ühiskonnageograafidega (vt Rõuge, 2001; Palang *et al.* 2004; 2005; Setumaa, 1–3).

Kokkuvõte

Muistse asustuse teaduslik uurimine Eestis sai alguse 1920. aastatel, mil loodi representatiivne andmebaas muististe kohta; selleks ajaks oli kogunenud ka piisavalt teadmisi ja oskusi esiajaloolisi leide ja muistiseid enam-vähem adekvaatselt dateerida. Asustuse leviku väljaselgitamine, mis põhines teadaolevate muististe leviku kirjeldusel, muutus järgnevatel aastakümnetel arheoloogilise uurimistöö rutiinseks koostisosaks. Maastikuarheoloogiline aspekt lisandus seesugusesse analüüsi küll juba 1960. aastatel, kuid jäi esialgu üksikasjalikumalt välja arendamata. Siiski oli 1980. aastateks kogunenud rohkesti teavet nii asustuse leviku iseärasuste kohta erinevatel esiajaloolistel perioodidel kui ka inimese ja looduse vastastikuste suhete ja mõjutuste kohta erinevates maastikulistes valdkondades.

Kvalitatiivselt uuest etapist Eesti asustusrheoloogias võib kõnelda alates 1990. aastatest. See sai alguse mitme Põhja-Eesti mikrorajooni asustusrheoloogilisest ja paleoökoloogilisest uurimisest, millesse integreeriti ka maastikuarheoloogia põhilised elemendid. Seega ühendas tollal välja kujunenud käsitlusviis komplekselt nii varasemat

asustus- kui ka maastikuarheoloogiat ning kasutas ühtaegu nii paleoökoloogia ja loodusgeograafia kui ka ühiskonnageograafia instrumente ja tulemusi. Maastikuarheoloogilised rõhuasetused on selles käsitlusviisis viimastel aastatel veelgi tugevnenud, seda eriti merendusliku kultuurmaastiku uurimise ning fenomenoloogilise ja ühiskonnageograafilise lähenemise senisest intensiivsema sissetoomise tõttu. Viimast aastakümnet võib nimetada isegi kaasaegse asustusrheoloogia buumiks Eestis ning vähemalt esialgu pole näha ühtki märki selle vaibumisest.